

Analyzing the Religious and Historical Role of Dar al-Taqrīb in the Unification of Islamic Religions

Muhaddeth Taqvai Nakhjiri *

Received: 09/05/2023

Sayed Taghi kabiri**

Accepted: 18/09/2023

Fatemeh khalili***

Abstract

The approximation of Islamic religions is an idea that seeks to bring the followers of Islamic religions closer, especially Shia and Sunni. Although this term is new, but the Messenger of God (pbuh) used to compare religions in the mosques by referring to the verses of the Quran, Imam Muhammad Baqir (pbuh) and Imam Jafar Sadiq (pbuh) allowed the followers of different religions and schools of thought to attend the class freely. They gave lessons and debates with their students, and Imam Reza (a.s.) also tried to bring the religions closer together in Ma'mun's debates. Of course, during the time of the second caliph, Mansour Abbasi (136-158 AH), Dar al-Taqrīb was officially established as a reference for debates and arguments between different religions with the aim of reducing the tension between religions and resolving doubts. Despite all these efforts, due to prejudice, ignorance and conspiracy of the enemies of Islam, the process of convergence of religions has faced obstacles. For approximation, various measures such as: establishment of Dar al-Taqrīb between Islamic Religions for the first time by Mahmoud Shaltut at Al-Azhar University in Egypt, establishment of Dar al-Taqrīb of Islamic Religions, holding the World Forum of Approximation of Islamic Religions, establishment of Islamic Unity Conference in Iran, publication of approximate books, issuance of fatwas on sanctity Insulting the holy things of other religions is one of the other actions.

Keywords: *Dar al-Taqrīb*; *Islamic congregations*; *Islamic unity*; *Sheikh Shaltut*; *the sacredness of the religions*.

*PhD Student, Department of Quran and Hadith Sciences, Yadegar-e-Imam Khomeini(RAH) Shahr-e- Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. mo.nakh1402@gmail.com

**Assistant Professor, Department Quran and Hadith Sciences, Yadegar-e-Imam Khomeini(RAH) Shahr-e- Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Responsible Author). kabiri.stk@gmail.com

*** Assistant professor, Department of Theology and Islamic Studies, Yadegar-e-Imam Khomeini(RAH) Shahr-e- Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Fkhalili57@yahoo.com

http://qhs.isu.ac.ir

دوفصلنامه علمی «مطالعات قرآن و حدیث»، سال ۱۷، شماره ۱، پیاپی ۳۳

پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۲۹۷-۳۱۵

مقاله علمی - پژوهشی

10.30497/qhs.2023.244461.3766

20.1001.1.20083211.1402.17.1.12.1

واکاوی نقش دینی و تاریخی دارالتقریب در اتحاد مذاهب اسلامی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۶

مقاله برای اصلاح به مدت ۸ روز نزد نویسندگان بوده است.

محدثه تقوای نخجیری*

سیدتقی کبیری**

فاطمه خلیلی***

چکیده

تقریب مذاهب اسلامی اندیشه‌ای است که در پی نزدیک کردن پیروان مذاهب اسلامی به همدیگر است. در طول تاریخ اسلام تلاش‌های بسیاری با هدف ایجاد فضای گفتگو و مناظره علمی جهت کاهش تنش بین ادیان و مذاهب و رفع شبهات صورت گرفته است، ولیکن به دلیل تعصب، جهالت و توطئه دشمنان اسلام، جریان تقریب مذاهب همواره با کارشکنی‌هایی روبرو شده و در مواردی از مسیر خود منحرف گشته است. با توجه به اهمیت دارالتقریب در ایجاد وفاق مسلمانان عصر حاضر، در این پژوهش کوشش شده با روش مروری - توصیفی، سیر تحولات فکری و ساختاری ایجاد دارالتقریب در مجامع اسلامی را گزارش نموده و برخی از مهمترین اقدامات صورت گرفته در این زمینه بیان شود. چگونگی تأسیس دارالتقریب در دانشگاه الازهر مصر، معرفی افراد شاخص در زمینه تقریب مذاهب اسلامی، زمینه‌های برگزاری مجمع جهانی تقریب و برپایی کنفرانس وحدت اسلامی، معرفی آثار نگاشته شده در این زمینه و صدور فتوای حرم اهانت به مقدسات دیگر مذاهب از جمله مباحث این پژوهش است.

واژگان کلیدی

دارالتقریب، مجامع اسلامی، وحدت اسلامی، شیخ شلتوت، مقدسات مذاهب.

* دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

mo.nakh1402@gmail.com

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده

kabiri.stk@gmail.com

مستول)

*** استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Fkhalili57@yahoo.com

مقاله مستخرج از رساله دکتری است.

طرح مسئله

تقریب مذاهب اسلامی به معنای ترویج فرهنگ گفت و گوی صحیح و سازنده بر اساس اصول و مبانی مشترک با هدف درک یکدیگر و دستیابی به رشد علمی و مذهبی است. بنابراین مذاهب اسلامی می توانند ضمن پایبندی به مبانی و دیدگاه های خود در سایه تعامل منطقی و گفتگوی علمی یکدیگر را درک کنند. راز تقریب مذاهب در گفت و گوی مذاهب نهفته است (فخلعی، ۱۳۸۷ش، صص ۲۱-۲۰) اما علت مخالفت در درون جوامع اسلامی که مانع پیشرفت تقریب در اعصار گذشته شد این بود که گمان می کردند هدف از تأسیس دارالتقریب ها دست شستن از عقاید اساسی مذهبشان و انفعال در برابر سایر مذاهب است.

عامل اختلاف دیگر، بدفهمی حدیث افتراق (منسوب به پیامبر) بود که فرمودند: همانا امت من بعد از من به هفتاد و دو فرقه پراکنده می شوند و از بین اینها تنها یک فرقه نجات می یابد. در حالی در قرآن آمده: «مَنْ أَلْدَيْنَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِعَاعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ» (روم: ۳۲)؛ از آنان که دین خود را متفرق و پراکنده ساختند و فرقه فرقه شدند و هر گروهی به آنچه دارند، دلشادند. طبیعی است که هر فرقه ای خود را ناجیه و پیروز میدان می دانند و همین تفکر منجر به تشدید اختلاف و فاصله بین فرق اسلامی گردید. در حالی که منظور پیامبر(ص) اتحاد مسلمانان در زیر پرچم اسلام و پرهیز از فرقه فرقه شدن بوده است.

در قرآن کریم نیز بارها به نقش تفرقه در پیروزی دشمنان بر مسلمانان تأکید شده است؛ مثلاً خدای متعال علت شکست مسلمانان در جنگ احد را اختلاف افتادن میان مسلمان خوانده: «وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّوهُم بِأُذُنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل عمران: ۱۲۵)؛ همانا خداوند وعده خود به شما راست فرمود هنگامی که دشمنان را به اذن او از بین می بردید تا آن گاه که کوتاهی کردید و در کار اختلاف نمودید.

پیشینه تحقیق

با وجود سابقه دیرین تقریب در مذاهب که ابتدا در سیره معصومین(ع) بروز و نضح یافت، در پژوهش های دانشگاهی متأخر به شکل علمی در قالب پیشینه، ماهیت و راهکارهای تقریب مذاهب و ادیان، پایان نامه، مقالات و کتاب های بسیاری منتشر شده است که به چند مورد از آنها اشاره می شود:

بی آزار شیرازی نخستین بار با جمع آوری مقالات برگزیده بیست تن از رجال تقرب در کتاب «همبستگی مذاهب اسلامی: مقالات دارالتقرب قاهره» (۱۳۵۷ش) تلاش کرده تا درباره پیدایش تقرب و رجال آن، هدف تقرب، راه و روش تقرب و گزارش بخشی از اقدامات تاریخی دارالتقرب سخن به میان آورد. پس از او فخعلی در کتاب «آشنایی با تقرب مذاهب اسلامی» (۱۳۸۷ش) با منابع نقلی و اسناد در پی پاسخگویی به پرسش های از قبیل: مقصود از تقرب مذاهب اسلامی چیست؟ آیا تقرب مذاهب اسلامی ممکن و جایز است؟ فرقه ناجیه چه کسانی هستند؟ اصول و مبانی تقرب چیست؟ موانع تقرب کدام است؟ حج چه نقشی در تقرب مذاهب اسلامی دارد؟ برآمده و در پایان پس از بررسی نقش تقرب مذاهب اسلامی و پیدایش آن در اسلام، به اختلافات اساسی در رفتارهای انبوه زائران و حاضران در سرزمین وحی می پردازد و به این نتیجه می رسد که بسیاری از مسلمانان در باور به حقیقت وحی و اسلام هم سویند و به سوی یک قبله نماز و برگردنماد توحید به یک سمت می چرخند و کتابی مشترک به نام قرآن دارند، ولیکن در انبوهی از مسائل اسلامی سلوک یکسان ندارند.

علیجانی نیز در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «طراحی مرکز تقرب مذاهب اسلامی شهر قم» (۱۳۹۱ش) با مشاهده معماری اسلامی در شهر قم و سایر کشورها در پی اثبات این فرضیه برآمده است که معماری اسلامی نقش مهمی در تقرب مذاهب و همگرایی اسلامی دارد. تلاش علمی وی در این زمینه ستودنی است. زمانی نیز در کتاب «مبانی علمی وحدت و تقرب مذاهب اسلامی» (۱۳۹۴)، مجموعه ای از سلسله نشست های علمی مرکز تخصصی ائمه اطهار(ع) را گردآوری کرده است. در این کتاب ابتدا تنوع مخاطبان در چهار گروه اصلی معرفی شده اند و حاکمیت قانون الهی بررسی و سپس برداشت های گوناگون از وحدت و تقرب عنوان گردیده و در ادامه تعریف صحیحی از وحدت و مبانی وحدت اسلامی مطرح می شود.

ذاکری در کتاب «ضرورت تعامل علمای جهان اسلام و اجتناب از لعن و تکفیر» (۱۳۹۵ش) به مبحث تکفیر و ریشه آن و آثار ناگواری که در گذشته و حال با انگیزه های مختلف داشته پرداخته و راه حل هایی برای جلوگیری از آن ارائه و بر حفظ خون مسلمانان و احترام به مقدسات پیروان مذاهب مختلف تأکید کرده است. سیره معصومان در وحدت و همکاری با اهل سنت و نماز با آنان برای حفظ اسلام، تعامل علمای جهان اسلام در زمینه های فرهنگی و آموزشی و اجازه نقل حدیث و کتاب از موضوعات دیگری است که در این کتاب به آن پرداخته است.

سند بحرانی و عناد عبادی نیز در کتاب «نگاهی دیگر به وحدت و تقریب: بررسی فقهی - کلامی» (۱۳۹۷ش) جنبه های گوناگون وحدت و تقریب را بر اساس آموزه های فقهی و معارفی در سه فصل نظام وحدت، نظام تقریب و گفتگو و اتحاد، نظام هماهنگ سازی و مطابقت با زمان و مکان مورد بررسی و واکاوی قرار داده است. رهدار نیز در مقاله «آسیب شناسی گفتمان تقریب مذاهب» (۱۴۰۰ش) در پی پاسخ به این پرسش که گفتمان تقریب مذاهب در گام دوم انقلاب اسلامی نیز با همان مختصات پیشین خود کارآمد خواهد بود یا خیر، به این نتیجه رسیده است که گفتمان تقریب زمانی موفق است که بتواند متناسب با الزامات تمدن نوین اسلامی گذشته خود را مورد بازنگری و آسیب شناسی قرار دهد، اما تقلیل گرایی، درک حداقلی از مسأله وحدت و نهایتاً غیرتقریبی بودن حوزه های علمیه جهان اسلام از مهم ترین آسیب های گفتمان تقریب مذاهب می باشند که لازم است در گام دوم انقلاب اسلامی اصلاح گردند.

۱. پیشینه بحث از تقریب مذاهب اسلامی

غرب برای بلوکه کردن روابط بین دول اسلامی و سایر ادیان اقدامات تفرقه افکنانه زیادی با اهداف استعماری و سودجویانه انجام داده است. بدیهی است با توجه به اقدامات غرب؛ به ویژه آمریکا برای تفرقه افکنی بین مسلمانان و ایجاد اسلام هراسی در جهان مسلمانان باید هشیارتر از پیش باشند. یکی از اقدامات آمریکا در جلوگیری از تقریب مسلمانان مرز بندی غرب آسیا تا شمال آفریقا با نام خاورمیانه بوده است؛ خاورمیانه منطقه ای در غرب آسیا و شمال آفریقا است که اولین بار یک آمریکایی به نام «آلفرد تایلر ماهان» مورخ و جغرافی دان وابسته به نیروی دریایی آمریکا در سال ۱۹۰۲م این عنوان را بر اساس دیدگاه ژئواستراتژیک برای منطقه بندی جهان نهاد (درایسدل و بلیک، ۱۳۶۹ش، ص ۲۰). قلمرو خاورمیانه بر اساس مرزبندی های جدید شامل: ایران، ترکیه، آذربایجان، ارمنستان، لبنان، اردن، سوریه، عراق، فلسطین، کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس شامل عربستان سعودی، عمان، بحرین، قطر، کویت، امارات متحده عربی، یمن، مصر و لیبی است.

در منطقه خاورمیانه گروه های فرهنگی و نژادی گوناگونی مثل ایرانیان، آشوری ها، آذربایجانی ها، ترک های آناتولی، کردها، عرب ها، افغان ها و بربرها را در خود جای داده است. زبان های اصلی این منطقه عبارت اند از: فارسی، ترکی آذربایجانی، کردی، لری، بلوچی، آشوری،

ترکی استانبولی، عبری و عربی، اردو و پشتو. این منطقه که در نقشه نیز هویداست، از تلاقی قاره های آسیا، اروپا و آفریقا و در امتداد دریای مدیترانه و دریای سرخ به وجود آمده است. خاورمیانه گهواره ای از انواع اولین تمدن ها در جهان است و سرزمینی است که در آن چهار دین زرتشت، مسیحیت، یهودیت و اسلام به وجود آمده و زادگاه بیشتر پیامبران بوده است و همچنین یکی از مذهبی ترین مناطق جهان است. بیشترین جمعیت خاورمیانه را مسلمانان تشکیل می دهند. منطقه خاورمیانه به دلیل اهمیت ژئوپولیتیکی خود از گذشته تاکنون همواره کانون توجه دولت های بیگانه و استعمارگر بوده است؛ مثلاً تنگه بسفر، داردانل، کانال سوئز، تنگه هرمز، باب المندب دروازه های ورود به خاورمیانه و شمال آفریقا هستند (معین الدینی، ۱۳۸۶ش، ص ۶۲).

از همین روست که کشورهای ابرقدرت برای مبارزه با جهان اسلام با تربیت کردن تکفیری ها و داعشی ها در تلاش اند تا ضمن دستیابی به نفت این منطقه، به بهانه اختلاف مذهبی و فرقه ای مسلمانان را از بین ببرند. در قرن بیستم منازعه اعراب و اسرائیل منجر به رقابت تسلیحاتی در این منطقه شد؛ زیرا اسرائیل با اشغال فلسطین بین کشورهای عربی شکاف ایجاد کرد و در پی آن جنگ هایی در مصر، یمن، سوریه، افغانستان، ایران و... شکل گرفت. در واقع این مرزبندی سیاسی دو هدف شوم را در پی داشت:

۱. تجمع مذاهب اسلامی در یک جا با هدف تحریم اقتصادی، بازدارندگی، خلع سلاح، به دست گرفتن بازار نفت آنان براساس تغییر قیمت پول بین المللی و یا تهدید کشورها از همکاری در خرید کالا از کشورهای اسلامی؛

۲. اشاعه جنبش ملی گرایی و جدا نگریستن دین از سیاست و ملیت با هدف نفرت زایی بین ادیان و فرقه های مذهبی جهت نفوذ نیروهای تحت آموزش خود برای اشغال کشورهای مسلمان و مداخله در امور داخلی آنان.

آمریکا بعد از ۱۱ سپتامبر و نابودی برج های دوقلو، طرح خاورمیانه بزرگ را به عنوان استراتژی بلندمدت خود مطرح کرد. هدف این طرح تغییر ماهیت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کل منطقه از طریق پیوند دادن بین آمریکا، اروپا و خاورمیانه حول تحمیل مجموعه ای از تعهدات با هدف حمایت از اسرائیل و تأمین امنیت اقتصادی این رژیم بود تا برای عوام فریبی روابطی حسنه بین کشورهای خاورمیانه و اسرائیل برقرار و خود را مدافع حقوق آنان و مبارز علیه تروریسم جا بزند؛ لذا در نوامبر ۲۰۰۳م ایالات متحده با دادن طرح خاورمیانه بزرگ قصد داشت

تا کشورهای عربی منطقه خاورمیانه، ترکیه، ایران، پاکستان، قفقاز و رژیم اسرائیل را در یک نظام اقتصادی آزاد به بلوکی با محوریت اسرائیل تبدیل کند و با تبدیل این کشورها به عرصه منازعات قومی و مذهبی کشورهای کوچکی به وجود آورد؛ مثلاً پخش بودن کردها در ایران، عراق، ترکیه و سوریه و تشکیل کشوری جدید به نام کشورکردستان یکی از همین منازعات از دیرباز بوده است یا تجمع ترک ها در یک منطقه و تأسیس کشور ترکستان که با شعارهای پوپولیستی و تظاهر به دموکراسی در بین ملت و دولت آشوب ایجاد کردند.

خوشبختانه با شکست سخت اسرائیل در جنگ ۳۳ روزه لبنان در سال ۲۰۰۶م این طرح شوم آمریکایی - اسرائیلی شکست خورد؛ زیرا آمریکا و اسرائیل با حمایت ایران از کشورهای عربی مواجه شدند. هر چند سران برخی از کشورهای عربی با کمک های خائنه در پی همدستی با دشمنان اسلام بودند (طباطبایی و سیفی، ۱۳۹۱ش، ص ۱۵۸).

۲. سیر تطور شکل گیری دارالتقریب های مذاهب اسلامی

نخستین بار خلیفه دوم عباسی به نام منصور با تأسیس دارالتقریب و اعلام کتاب مالک بن انس به عنوان تنها منبع رسمی و مشروع در جامعه اسلامی پرداخت که البته این کار با مخالفت مالک روبرو شد (طبری، ۱۳۹۴ش، ص ۶۶۰). پس از آن در زمان هارون الرشید مرکزی به نام «دارالحکمه» تأسیس شد و کتب فراوانی از تمام نقاط مختلف دنیا جمع آوری گردید و کتب زیادی از زبان رومی، فارسی، یونانی، هندی و ... به عربی ترجمه شد. بدین وسیله، دو فرهنگ اسلامی و غیر اسلامی به تعامل و داد و ستد پرداختند. مأمون، خلیفه عباسی نیز پس از هارون الرشید به ترجمه کتاب های غیرعربی به عربی اهتمام گسترده نشان داد (حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۱۲). در زمان مأمون هم جلسات آزاداندیشی ادیان و مذاهب برگزار می شد که حمایت مأمون از معتزله این جلسات را بی نتیجه کرد (صعیدی، ۱۳۸۸ش، ص ۳۸).

در زمان نادر شاه طی مجلسی که در ۱۱۴۸ با حضور نمایندگان تمام طبقات ایران در دشت مغان برگزار شد، نادر شرط پذیرفتن سلطنت را ترک سب سه خلیفه اول و احتساب مذهب شیعه جعفری، به عنوان مذهب پنجم در کنار مذاهب چهارگانه اهل سنت، اعلام کرد و نمایندگان به عثمانی فرستاد و همکاری آنان را در این امر خواستار شد. وی برای وحدت شیعه و سنی تلاش نمود و در ۱۱۵۶ پیشنهاد کرد که علمای برجسته شیعه و شیخ الاسلام عثمانی، عبدالله سویدی، مجلس بحث و گفتگویی در بغداد تشکیل دهند، اما با مخالفت علمای شیعه و

کارشکنی و بدگمانی شیخ الاسلام عثمانی این اقدام بی نتیجه ماند (محیط طباطبائی، ۱۳۷۰ش، ص ۱۷۴).

سید جمال الدین اسدآبادی نیز در اوایل قرن ۱۴ هجری قمری، موضوع اتحاد اسلام را در مقالاتش در مجله عربی زبان عروه الوثقی، مطرح و اندیشه های خود را با استفاده از حمایت مسئولان کشورهای اسلامی تشریح کرد. با تعطیلی عروه الوثقی، این موضوع مدتی مسکوت ماند و با دعوت سلطان عبدالحمید دوم عثمانی از سیدجمال الدین فعالیت در راه تحقق اتحاد اسلام دوباره مطرح شد، اما به سبب بروز مخالفت ها و مبهم بودن اغراض عبدالحمید این امر تحقق نیافت. پس از تعطیلی عروه الوثقی نخستین جمعیت تقرب بین ادیان در سال ۱۳۰۳ تشکیل شد. محمد عبده به بیروت رفت و با همکاری کسانی چون ابوتراب ساوجی، خادم سیدجمال الدین اسدآبادی و میرزا محمدباقر بواناتی، مترجم انگلیسی عروه الوثقی «جمعیت التقرب بین اهل الاسلام و اهل الكتاب» را تأسیس کرد که بعدها اشخاصی از ایران و عثمانی و انگلیس و هندوستان به آن پیوستند ولیکن مدت فعالیت این جمعیت کوتاه بود (محیط طباطبائی، ۱۳۷۰ش، ص ۱۸۷).

در سال ۱۳۱۷ شمسی یک روحانی ایرانی به نام محمدتقی قمی از ایران به مصر مهاجرت کرد و در قاهره «دارالتقرب بین المذاهب الاسلامیه» را تشکیل داد که مهمترین اقدام در راه تقرب علمی بود. او خود به عنوان دبیر کل مادام العمر این جمعیت برگزیده شد، اما جنگ جهانی دوم در سال های ۱۹۳۹ - ۱۹۴۵ در روند کار جمعیت خلل ایجاد کرد و قمی از مصر خارج شد، ولی در سال ۱۳۲۵ شمسی به مصر بازگشت و کار خود را از سر گرفت (قمی، ۱۳۸۴ش، ص ۱۹۰). دارالتقرب مصر به تدریج محل گردهمایی دانشمندان و روحانیان شیعه و سنی شد و کسانی چون محمد علی علوبه پاشا دانشمند و رئیس جمهور مصر و رئیس مذهب حنفی، رئیس مذهب مالکی، رئیس جمعیت اخوان المسلمین و نماینده شیعیان زیدیه یمن عضو این جمعیت شدند. دارالتقرب مصر گاه از حمایت رهبران سیاسی کشورهای اسلامی نیز برخوردار می شد (جوذکی و تیرائیان، ۱۳۷۶ش، ص ۳۵۹).

مهمترین دستاورد دارالتقرب پی ریزی راه های عملی اتحاد مسلمانان بود. در مجله رساله الاسلام که از سال ۱۳۲۸ تا سال ۱۳۵۱ شمسی به تناوب فعالیت می کرد، دیدگاه ها و راه حل های علمای برجسته اسلامی در این باره به چاپ می رسید. در این مقالات تحقیقی، نویسندگان شیعه

و سنی می‌کوشیدند با ارائه مشترکات شیعیان و اهل سنت و تبیین جوهر اصلی دین، به هدف خود دست یابند (مغنیه، ۱۳۷۵ش، ص ۱۵۱).

بحث درباره اجتهاد و نقش آن در پیدایی مذاهب گوناگون اسلامی و تأثیر رهیافت‌های مختلف تفسیری و حدیثی و غیره بر آن، در نهایت به پیدایی فقه مقارن تطبیقی انجامید (کاشف الغطاء، ۱۳۱۷ق، ص ۲۴۳). صدور حکم شیخ محمود شلتوت از مؤسسان دارالتقرب بین المذاهب الاسلامیه و از رؤسای دانشگاه الازهر مصر که در هفدهم ربیع الاول ۱۳۷۸ قمری فتوایی مبنی بر جواز پیروی از مذهب شیعه امامیه همانند چهار مذهب فقهی اهل سنت، بزرگترین اقدام عملی در راه تقرب به شمار می‌آید. همبستگی مذاهب اسلامی، نشر مقالات و کتب متعدد، برای تنزیه شیعیان از برخی اتهامات ناروا و نشان دادن چهره ای صحیح از مذهب شیعه، از دیگر اقدامات دارالتقرب بود؛ زیرا ایرادات اهل سنت به برخی اعتقادات شیعه، شامل: عصمت، بداء، مقامات ائمه شیعه، شفاعت، علم غیب امام یا نسبت دادن تحریف قرآن به شیعه و جز آن بود (مغنیه، ۱۳۷۴ش، ص ۳۸۱).

کتاب‌های الحج علی المذاهب، المختصر النافع، و تذکره الفقهاء، وسائل الشیعه کتب حدیثی و از مهمترین مآخذ فقه شیعه و حدیث الثقلین به همین منظور چاپ شد. علاوه بر آن، با توجه به جایگاه تفسیر در علوم اسلامی، تفسیر مجمع البیان طبرسی از تفاسیر شیعه و تفسیر شلتوت از تفاسیر اهل سنت به چاپ رسید (بی آزار شیرازی، ۱۳۵۷ش، ص ۳۳۲).

وهابیون از این اقدامات دارالتقرب انتقاد کردند و آن را طرح مؤسسه شیعی دارالتقرب برای تغییر دادن مذهب تسنن به تشیع قلمداد نمودند. موانع سیاسی؛ به ویژه تفرقه افکنی‌های آشکار و پنهان دولت‌های استعماری غربی و بدفهمی عمومی از اقدامات دارالتقرب و هدف آن، مانعی دیگر بر سر راه تقرب بود و با آنکه این جمعیت، اصول و مواضعش را اعلام کرده بود، عده ای همواره هدف آن را سنی کردن شیعیان یا شیعه کردن سنیان می‌دانستند. این موانع سبب شد که به تدریج از فعالیت‌های دارالتقرب کاسته شود. سرانجام شیخ محمدتقی قمی مصر را به قصد پاریس ترک کرد و در سال ۱۳۶۹ش در همانجا درگذشت. در دهه ۱۳۷۰ش بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی با همکاری مجمع التقرب بین المذاهب الاسلامیه دوره کامل آن را چاپ کرد. برخی نیز گزیده‌ای از مقالات آن را به صورت کتاب منتشر کردند، از جمله محمد محمد المدنی با کتاب «دعوه التقرب من خلال رساله الاسلام» که در سال ۱۹۶۶ میلادی در قاهره منتشر شد.

جمهوری اسلامی ایران نیز از آغاز پیروزی انقلاب اسلامی در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ تاکنون به وحدت و تقریب مسلمانان و پیشگیری از هر اقدام تفرقه انگیز توجهی ویژه کرده است؛ مجمع تقریب بین مذاهب اسلامی از ۱۳۷۱ شمسی فعالیت خود را به منظور ایجاد روح وحدت اسلامی در میان ملل مسلمان آغاز و آثار اندیشمندان اسلامی را منتشر کرد. این مجمع عهده دار تلاش‌های تقریبی در جهان اسلام است و همه ساله با شرکت اندیشمندان اسلامی در ایران یا دیگر کشورهای اسلامی همایش‌های وحدت بر گزار می کند. مجله رساله‌التقرب به زبان عربی چاپ تهران بیان می دارد. جدال‌ها و تعصبات از موانع مهم تقریب مذاهب بوده است. جمهوری اسلامی ایران برای رفع بدبینی‌ها و تحریف‌ها و تهمت‌ها اقدامات گوناگونی کرده مثل اعلان ۱۲ تا ۱۷ ربیع الاول هر سال مصادف با ایام ولادت پیامبر اسلام (ص) به عنوان هفته وحدت اسلامی و اهتمام وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در جلوگیری از نشر کتاب‌های تفرقه آمیز (بی آزار شیرازی، ۱۳۵۷ش، ص ۵۷). همچنین صدور فتوای امام خمینی (ره) مبنی بر لزوم برگزاری نماز جماعت شیعیان همراه با سایر مسلمانان در مراسم حج و تأسیس دانشگاه مذاهب اسلامی در تهران که در آن فقه جعفری، زیدی، حنفی، مالکی، شافعی، حنبلی و اباضی تدریس می شود.

برگزاری سمپوزیوم تحقیقات علمی اسلامی در استانبول نیز اقدامی دیگر در راستای تقریب مذاهب اسلامی بوده است. در این سمپوزیوم، محققان سنی و شیعه شرکت می کنند و به زعم اندیشمندان، این اقدام تأثیر گسترده ای در شناساندن چهره علمی و صحیح تشیع دارد. کتاب‌های استدلالی و احتجاجی عالمانی چون کاشف الغطاء، شرف الدین، سیدمحسن امین، علامه امینی و دیگران نیز تأثیر ارزنده ای در راه رسیدن به اهداف مذکور داشته است. تألیف کتاب *الفقه علی المذاهب الخمسه* از محمد جواد مغنیه و *دروس فی الفقه المقارن* از محمدابراهیم جناتی، *المراجعات* شرف الدین هر سه در زمینه فقه تطبیقی و معرفی مواضع و مبانی اعتقاد شیعی از جمله اقدامات مؤثر این سمپوزیوم بوده است. ترویج فرهنگ و اخلاق تقریب، محور قرار دادن قرآن به عنوان متنی قطعی و مسلم برای همه مسلمانان، جدا کردن مواضع سیاسی و فکری از احکام فقهی و نیز جدا کردن احکام فقهی از مواضع اعتقادی، گسترش و تعمیق مباحثات فقهی و کلامی و تفسیری و حدیثی، همراه با تضارب آرا و افکار در محیطی آرام و به دور از تشنجات حاصل از دخالت مغرضان، در تحقق تقریب بین مذاهب اسلامی تأثیر بسیار داشته است.

۳. لزوم تقرب بین ادیان و مذاهب از نگاه قرآن کریم

قرآن کریم برای تبادل نظر و گفتگو به منظور تأمین همزیستی مسالمت آمیز با پیروان سایر ادیان و مذاهب، اصول و شیوه‌هایی را آموزش داده است تا در سایه آن بتوانند در جامعه با صلح و آرامش زندگی کنند. در این اندیشه مقدس، پیروان ادیان الهی باید به حقوق یکدیگر احترام بگذارند و از دشمنی با هم و بهانه‌گیری از یکدیگر بر حذر باشند. قرآن کریم همه ادیانی را که منشأ آسمانی دارند، مورد تأیید قرار می‌دهد و بر توحیدی بودن آنها صحنه می‌گذارد. تا جایی که در آیاتی ادیان آسمانی را در کنار هم قرار می‌دهد: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَقْوَاهُمْ... وَعَدًّا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ...» (توبه: ۱۱۱)؛ خداوند از مؤمنان جان‌ها، و اموالشان را خریداری کرده که در برابرش بهشت برای آنان باشد و در راه خدا پیکار می‌کنند و کشته می‌شوند و این وعده حقی است بر او که در تورات، انجیل و قرآن ذکر فرموده.

در تفسیر منابع شیعه چنین آمده است که دنیا، بازار است و مردم در آن معامله‌گر. فروشنده، مردم‌اند و خریدار خداوند. متاع معامله، مال و جان است و بهای معامله بهشت. اگر به خدا بفروشند، سراسر سود و اگر به دیگری بفروشند، یکسره خسارت است. معامله با خدا چند امتیاز دارد: (۱) خود ما و توان و دارایی ما از اوست، سزاوار نیست که به جز او بدهیم؛ (۲) خداوند، اندک را هم می‌خرد؛ (۳) عیوب جنس را اصلاح می‌کند و رسوا نمی‌سازد؛ (۴) به بهای بهشت می‌خرد. خداوند در خریدن وارد مزایده می‌شود و نرخ را پیشنهاد می‌کند که فروختن به غیر او احمقانه و خسارت است (قرائتی، ۱۳۸۳ش، ص ۲۴۸).

در تفسیر منابع اهل سنت نیز آمده است که عده‌ای گفته‌اند: چون کشتن و کشته شدن یاد شده است پس این معامله مختص به جنگ و کشتار است و بعضی گفته‌اند هرگونه جهاد و کوشش در راه خدا جزء این معامله است. در جهت نزول آیه نقل شد که عبدالله بن رواحه از پیغمبر (ص) پذیرفت آنچه وسیله نگاهداری خودشان هست برای پیغمبر به کار برند و این منحصر به جنگ نیست و به وسائل دیگر هم فراهم می‌شود زیرا نفس جوهری است شریف که نابودی آن جایز نیست مگر با زشتی صفات آن پس اگر بشود این جوهر نفیس را حفظ کنیم به وسیله پاک‌ی از صفات بد البته برتر است (فخر رازی، بی تا، ج ۱۷، ص ۱۱۴).

در میان ملت‌ها و ادیان و مذاهب به وفور دیده شده است که منشأ اکثر اختلافات و تنازعات مذهبی، عدم علم و آگاهی است. شخصی که به امری علم ندارد، نمی‌تواند درباره آن به درستی بیندیشد و اندیشه خویش را در معرض آرای دیگران قرار دهد. از این رو، اسلام از

اینکه اشخاص بر گمان‌ها، احتمالات و اجتهادات اعتماد کنند، نهی کرده و در آیات متعدد قرآن کریم صراحتاً به آن اشاره دارد و پیروان خود را دستور می‌دهد که هرگز از جاده علم بیرون نروند و از ظن و شک پیروی نکنند و هرچه را می‌شنوند، می‌بینند یا به فکرشان خطور می‌کند، بی‌تأمل نپذیرند که مسئول آن خواهند بود: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء: ۳۶)؛ چیزی را که به آن علم نداری پیروی نکن؛ زیرا گوش و چشم و دل، از همه شان بازپرسی خواهد شد.

۴. وجوه اختلاف و موانع تقرب در مذاهب اسلامی

بعد از رحلت پیامبر اسلام (ص) و واقعه سقیفه بنی ساعده، عده‌ای امامت امام علی (ع) را انکار کردند و زمینه تفرقه بین مسلمانان از همان جا ایجاد شد و امت اسلامی به مذاهب و فرق متعددی منشعب شد، به گونه‌ای که افرادی که معتقد به ولایت امیرالمومنین (ع) بودند و ایشان را به عنوان ولی امر مسلمین بعد از رسول اکرم (ص) در یوم الانذار و واقعه غدیر و... می‌دانستند، شیعه خوانده شدند و عده‌ای که با این ولایت مخالفت کرده و امام علی (ع) را تنها خلیفه چهارم مسلمانان خوانده‌اند، اهل سنت نام گرفتند (ثواقب، ۱۳۸۴ش، ص ۱۴). همچنین با مسلمان شدن عالمان یهودی که با آنان کعب الاحبار می‌گفتند، با آوردن تفاسیر خود در متون اسلامی، عقاید خود را در تفسیر قرآن و حدیث وارد کردند و در برخورد با آیات متشابه مسلمانان اهل تسنن گاه راه آنان را در پیش گرفتند. و بر همین اساس برداشت‌های متعددی بین فرقه‌های اسلامی پدید آمد.

خداوند متعال در آیه هفتم سوره آل عمران، آیات قرآن را به دو دسته محکم و متشابه تقسیم کرده است: «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْ آيَاتٍ مُحْكَمَاتٍ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٍ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ»؛ او کسی است که این کتاب را بر تو نازل کرد که قسمتی از آن آیات محکم است که اساس این کتاب می‌باشد و قسمتی از آن متشابه است، اما آنهایی که در قلب‌هایشان انحراف است به دنبال متشابهات می‌روند تا فتنه‌انگیزی کنند، در حالی که تفسیر آیات متشابه را بجز خدا و راسخان در علم نمی‌دانند. آنها می‌گویند: ما به همه آن ایمان آوردیم، همه از طرف پروردگار ماست و جز صاحبان عقل متذکر نمی‌شوند (آل عمران: ۷).

در کتاب های مقدس آیین یهود هم آیات متشابه وجود داشته است و آنان برای خداوند ویژگی های جسمانی قائل بودند که همین تفکر در متون فقه اهل تسنن هم راه یافته است. البته ابن میمون دانشمند یهودی در تفسیر عهد عتیق با بررسی کلمات دو پهلو به این نتیجه رسید که آن دسته از کلماتی که به صورت مشترک میان خدا و انسان به کار می‌روند تنها به صورت مشترک لفظی استفاده می‌شوند چرا که هیچ سنخیتی میان خدا و مخلوقات وجود ندارد (محمودی و دیگران، ۱۳۹۷ش، ص ۹۱). عده ای با تکیه بر این قسمت از آیه که می‌فرماید: «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» (آل عمران: ۷) خود را راسخون در علم معرفی کردند و با بی توجهی به خاندان وحی و آیات محکم در قرآن فرقه های جدیدی را به وجود آوردند. از دل فرقه های مذاهب خمسه از قبیل: حنفی، شافعی، مالکی، حنبلی و امامیه، مکتب های کلامی مثل معتزله، اشاعره و اهل حدیث نیز شکل گرفت که روی تفسیر آیات متشابه، قاعده جبر و اختیار، کیفیت صفات خدای متعال، قدیم یا جدید بودن قرآن، تعیین راسخون در علم، زمان ظهور منجی عالم (عج) با هم اختلاف پیدا کردند. با همه این اختلاف ها، مذاهب خمسه در مرجعیت قرآن و سنت به عنوان مصادر استخراج و استنباط احکام فقهی با یکدیگر مشترک اند که جدول زیر گویای نقاط مشترک فرقه های اسلامی در استنباط احکام فقهی است:

جدول شماره ۱: مصادر فقهی مذاهب خمسه

مذاهب فقهی	مصادر استخراج فقه
حنفی	قرآن، سنت، قول صحابه، قیاس، استحسان، اجماع و عرف (۷ مورد)
مالکی	قرآن، سنت، عمل اهل مدینه، فتوای صحابه، قیاس، مصالح مرسله، اجماع و استحسان (۸ مورد)
حنبلی	قرآن، سنت، قول صحابه و فقها، قیاس، اجماع، مصالح مرسله و سدالذرائع (۷ مورد)
شافعی	قرآن، سنت، اجماع، قیاس، خبر واحد (۵ مورد)
امامیه	قرآن، سنت، عقل و اجماع (۴ مورد)

«قیاس» از اصطلاحات علم منطق و استدلالی منطقی است که از کل به جزء می‌رسد و اگر مقدمات آن درست باشد، نتیجه درستی حاصل می‌شود. «استحسان» نیز از روش های حنفیان

در استنباط احکام فقهی است که دربارهٔ یک مسئله شرعی بنا به مصلحت خاصی از قیاس یا قاعده کلی صرف نظر کرده و حکمی مخالف آن پیدا می‌کنند. «اجماع» هم رأیی و اتفاق نظر مجتهدان مسلمان بر حکمی شرعی است. «مصلح مرسله» نیز مصلحتی است که شارع مقدس آن را معتبر می‌داند و فاقد نص شرعی است. «سد ذرائع» هم از اصول فقه مالکی و حنبلی است و به معنای جلوگیری از مقدماتی است که منجر به فعل حرام می‌گردد که مورد پذیرش همه مذاهب اهل تسنن و تشیع نیست.

بر اساس جدول بالا، در بین اهل سنت منابع استخراج احکام فقهی گاه حدود دو برابر منابع فقهی اهل تشیع است که کار استخراج احکام و تفسیر آن را برایشان دشوارتر می‌سازد، از بین مذاهب اسلامی، فقه شافعی به امامیه نزدیک تر است با این تفاوت که شیعه قیاس را در فقه جایز نمی‌داند. همهٔ مذاهب فقهی اسلامی در سه چیز؛ یعنی قرآن، سنت و اجماع مشترکند و همین مرزهای مشترک می‌تواند زمینهٔ تعاملات بیشتر را در مجامع اسلامی فراهم سازد و عرصهٔ اجتهاد را باز نگه دارد زیرا اجتهاد علمی توقیفی نیست.

امام خمینی (ره) برای تقریب مذاهب اسلامی فتوای برگزاری نماز جماعت مشترک بین شیعیان و اهل تسنن را صادر کردند. در مناسک حج نیز که میلیون‌ها زائر خانهٔ خدا دور هم و مقابل یک قبلهٔ واحد جمع می‌شوند، فرصت مناسبی برای پیوند قلبی، گفتگو با مذاهب فقهی اهل سنت فراهم می‌شود. در مسیر پیاده روی اربعین با رعایت احترام و موازین اخلاقی، با اجرای نمایش رشادتهای اهل بیت (ع) در پاسداشت دین اسلام، خواندن اشعار آیینی در خصوص منجی عالم (عج)، ترک دشنام و لعن و نفرین و... می‌تواند به تقریب بین‌الدیانی کمک نماید.

۵. نقش دارالتقرب در کاهش تنش‌های عقیدتی - سیاسی مذاهب اسلامی

عقد اخوت، وحدت مسلمانان و تشکیل امت واحده اسلامی ریشه در قرآن، سنت نبوی و سیرهٔ ائمه اطهار دارد. استقبال رسول اکرم (ص) در مسجد و سایر مکان‌ها برای پاسخ به پرسش‌های پیروان ادیان مختلف دربارهٔ مباحث توحیدی و احکام الهی، مشاوره گرفتن عمر بن خطاب از امام علی (ع) در اداره حکومت، دعای امام سجاد (ع) برای اهل ثغور در صحیفه سجادیه، کمک امام باقر (ع) به دولت اموی در ایجاد سکه رایج اسلامی، علم اندوزی مباحث فقهی از محضر ائمه اطهار و نقل حدیث به گونه‌ای که بیش از ده هزار روایت در کتب مهم اهل سنت از اهل بیت (ع) نقل شده است، همگی گواهی بر تقریب مذاهب اسلامی دارد. حتی برخی از پیشوایان

مذاهب اهل سنت مثل ابوحنیفه و مالک بن انس از شاگردان امام باقر(ع) و امام صادق (ع) بوده اند و به شاگردی در محضر آن دو امام افتخار می‌کردند. از این رو برخی در مقام تسامح اهل سنت را «اهل تسنن دوازده امامی» خوانده اند (جعفریان، ۱۳۹۱ش، ص ۲۲۸).

در عصر عباسی، با شدت گرفتن اختلاف اهل تسنن و تشیع و فرقه فرقه شدن اهل تسنن، منصور عباسی (۱۳۶ - ۱۵۸ق) تصمیم به تأسیس دارالتقرب گرفت. هر چند این جلسات با محوریت شاهان عباسی از جمله منصور، هارون الرشید و مأمون با اغراض سیاسی و تحمیل عقاید خود در مناظرات بین شیعیان و اهل تسنن یا سایر فرقه‌ها انجام می‌شد، اما طلیعه شکوفایی دارالتقرب در سایر بلاد اسلامی از جمله مصر در قرون بعدی گردید. تأسیس دارالتقرب بین المذاهب الاسلامیه در قاهره توسط شیخ محمد تقی قمی و پیوستن علمای شیعه از قبیل آیت الله حکیم، شیخ جعفر کاشف الغطاء، ملا صلاح مازندرانی و... که با حمایت آیت الله بروجردی و همکاری ایشان با علمای دانشگاه الأزهر از قبیل شیخ محمود شلتوت، شیخ عبدالمجید سلیم و... و ارتباط گرفتن دانشگاه الأزهر با حوزه علمیه قم منجر به صدور فتوای به رسمیت شناختن تشیع به عنوان یکی از مذاهب اسلامی در کنار مذاهب اربعه اهل سنت از سوی شلتوت گردید (تسخیری، ۱۳۸۴ش، صص ۱۳-۱۶). این همکاری تا بدانجا پیش رفت که در بیروت، نجف و مراکز علمی دیگر جهان اسلام نیز حلقه‌های اتصالی ایجاد شد و برخی کتب شیعه از قبیل مجمع البیان طبرسی و المختصر النافع از محقق حلی در مصر چاپ و تدریس شد.

نتایج تحقیق

بر اساس یافته‌های پژوهش، بین فرق اسلامی تفاوت‌های جزئی در مسائل فقهی و کلامی وجود دارد که با گفتمان و استنباط عقلی و نقلی اصلاح شدنی است. همچنین اختلاف نظر در بین مذاهب اسلامی و کلامی امری طبیعی است و اگر این اختلاف نظرها از دایره موازین اسلامی خارج نشود، سازنده و منشأ برکات خواهد بود و زمینه را برای استدلال و عدم تقلید کورکورانه فراهم می‌کند. تاکنون اقدامات تقریبی مؤثری برای اتحاد مذاهب اسلامی از سوی دانشگاه الأزهر مصر، ایران و ترکیه انجام شده که عبارت بوده است از:

- صدور فتوای شیخ شلتوت مبنی بر جواز عمل شیعه؛
- اعلان تاریخ ۱۲ تا ۱۷ ربیع الاول به عنوان هفته وحدت از سوی جمهوری اسلامی

ایران؛

- جلوگیری از نشر کتاب های تفرقه آمیز توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛
- صدور فتوای امام خمینی (ره) مبنی بر لزوم برگزاری نماز جماعت شیعیان و اهل سنت در مراسم حج؛
- فتوای حرمت اهانت به مقدسات اهل سنت از سوی آیت الله خامنه ای؛
- برگزاری سالانه کنفرانس بین المللی وحدت اسلامی در تهران جهت نطق مقالات و بیان دیدگاه ها با حضور اندیشمندان مذاهب اسلامی؛
- تأسیس دانشگاه مذاهب اسلامی در تهران؛
- تألیف و انتشار آثار تقریبی از سوی بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی و...
بنابراین، مسلمان در سایه همین تعاملات سازنده می توانند معاهدات اقتصادی و سیاسی نیز تنظیم نمایند. در واقع، آنچه دلهای مسلمانان را به هم نزدیک می کند، محوریت قرآن و اهل بیت (ع) و اتصال آنان به امام عصر (عج) به عنوان منجی عالم بشریت برای نجات جهان از استکبار ستمگران خواهد بود.

کتاب نامه:

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

بی آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۵۷ش)، همبستگی مذاهب اسلامی: مقالات دارالتقریب، قاهره، تهران: امیر کبیر.

تسخیری، محمدعلی (۱۳۸۴ش)، «وحدت اسلامی و تقریب مذاهب»، فصلنامه حکومت اسلامی، شماره ۳۷، صص ۱۳-۲۰.

ثواب، جهانبخش (۱۳۸۴ش)، «غدیر خم و سقیفه بنی ساعده»، تاریخ در آینه پژوهش، شماره ۵، صص ۲۳-۱۲.

جعفریان، رسول (۱۳۹۱ش)، حیات فکری - سیاسی امامان شیعه، تهران: انتشارات علم.

جودکی، حجت اله؛ تبرائیان، صفاءالدین (۱۳۷۶ش)، «جماعت تقریب و دکتر مصدق: گزارشی از یک گفتگوی منتشر نشده»، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، شماره ۴، صص ۳۵۷-۳۵۹.

- حسن زاده، سمیرا (۱۴۰۰ش)، «نقش مراکز آموزشی جهان اسلام در تقریب مذاهب اسلامی»، مجموعه مقالات اولین همایش استانی دانشگاه فرهنگیان، صص ۱-۱۳.
- دارابی، بهنام (۱۳۹۰ش)، «تقریب مذاهب اسلامی به مثابه جنبشی اصلاحی»، مجله مطالعات تقریب مذاهب اسلامی، شماره ۲۵، صص ۵-۹.
- درایسدل، آلاسدر؛ هنری، جرالده (۱۳۶۹ش)، جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی امور خارجه.
- ذاکری، علی اکبر (۱۳۹۵ش)، ضرورت تعامل علمای جهان اسلام و اجتناب از لعن و تکفیر، تهران: بوستان کتاب.
- رهدار، احمد (۱۴۰۰ش)، «آسیب شناسی گفتمان تقریب مذاهب»، فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۹۴، صص ۷-۳۰.
- زمانی، محمد حسن (۱۳۹۴ش)، مبانی علمی وحدت و تقریب مذاهب اسلامی، تهران: برگ فردوس.
- سند بحرانی، محمد؛ عبادی، علی حمود عناد (۱۳۹۷ش)، نگاهی دیگر به وحدت و تقریب: بررسی فقهی - کلامی، ترجمه علی زاهدپور، تهران: بوستان کتاب.
- طباطبایی، سید محمد؛ سیفی، یوسف (۱۳۹۱ش)، «استراتژی کلان آمریکا در خاورمیانه: میدانی برای تعامل قدرت سخت و قدرت نرم»، فصلنامه مطالعات روابط بین الملل، شماره ۹، صص ۱۸۶-۱۵۳.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۹۴ش)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: نشر اساطیر.
- علیجانی، حمیدرضا (۱۳۹۱ش)، «طراحی مرکز تقریب مذاهب اسلامی شهر قم»، پایان نامه کارشناسی ارشد، تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- فخر رازی، محمد بن عمر (بی تا)، تفسیر کبیر، قاهره: دارالعلم.
- فخلعی، محمدتقی (۱۳۸۷ش)، آشنایی با تقریب مذاهب اسلامی، تهران: نشر مشعر.
- قزائتی، محسن (۱۳۸۳ش)، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
- محمدی مزرعه شاهی، مجتبی؛ سالاری، مجتبی؛ انصاری مقدم، مجتبی (۱۳۹۸ش)، «موانع تقریب بین مذاهب اسلامی از منظر امام خامنه ای (مد ظله العالی)»، مجموعه مقالات پنجمین کنفرانس ملی علوم انسانی و مطالعات مدیریت، صص ۱-۲۳.

محمودی، مریم السادات؛ مجتبابی، فتح اله؛ حاج ابراهیمی، طاهره (۱۳۹۷ش)، «ابن میمون و روش مواجهه با آیات تشبیهی در عهد عتیق»، *جستارهایی در فلسفه و کلام*، شماره ۱۰۰، صص ۱۰۸-۹۱.

محیط طباطبایی، سید محمد (۱۳۷۰ش)، *مقالات درباره سید جمال الدین اسدآبادی*، بی جا: بی نا.
 مصادر فقهی ائمه اربعه اهل سنت، برگرفته از پایگاه اطلاع رسانی آیت الله مکارم شیرازی، www.makarem.ir
 معین الدینی، جواد (۱۳۸۶ش)، «طرح خاورمیانه بزرگ؛ الگوهای نوسازی بومی و گسترش همگرایی منطقه ای»، *دانشنامه حقوق و سیاست*، شماره ۷، صص ۶۱-۷۷.

مغنیه، محمد جواد (۱۳۹۹ق)، *فی ظلال نهج البلاغه محاولة لفهم جدید*، بیروت: دار العلم للملایین.
 مهریزی، مهدی (۱۳۸۹ش). «جریان شناسی تقرب مذاهب اسلامی»، *مجله هفت آسمان*، شماره ۴۷، صص ۲۶-۵.

واعظ زاده خراسانی، محمد (۱۳۸۲ش)، «راه های تقرب مذاهب اسلامی و وحدت مسلمانان»، *فصلنامه مطالعات اسلامی*، شماره ۶۰، صص ۱۹-۵۰.

Bibliography:

The Holy Qur'an.

Nahj al-Balagha

Alijani, Hamidreza (1391). "Designing the center of approximation of Islamic religions in the city of Qom", under the guidance of Jamaluddin Mahdinejad, Islamic Art University of Tabriz.

By Azar Shirazi, Abdul Karim (1357). *Solidarity of Islamic Religions: Articles of Dar al-Taqrīb Cairo*, Tehran: Amir Kabir.

Darabi, Behnam (1390). "Approximation of Islamic Religions as a Reform Movement", *Journal of Studies on Appropriation of Islamic Religions*, Fall 2018, No 25

Drysdel, Alasdair and Gerald Henry (1369). *Political geography of the Middle East and North Africa*, Tehran: Bureau of Political and International Studies of Foreign Affairs, pp. 2015-20.

Fakhlai, Mohammad Taghi (2007). *Getting to know about the approximation of Islamic religions*, Tehran: Mashaar.

- Fakhr Razi, Muhammad bin Omar (Bita). Tafsir Kabir, vol. 17, Cairo (without reference).
- Hassanzadeh, Samira (1400). "The role of educational centers of the Islamic world in the approximation of Islamic religions", the first provincial conference of Farhangian University, pp. 13-1.
- Jafariyan, Rasul (2011). The intellectual-political life of Shia imams, Tehran: Alam.
- Jodaki, Hojjat Elah; Safaaddin Tabaraian (1376). "Jamaat al-Kareem and Dr. Mossadegh: a report of an unpublished conversation", Iranian Contemporary History Quarterly, Winter 1376, No. 4, pp. 357-359.
- Jurisprudential sources of the Sunni Imams, taken from the information base of Ayatollah Makarem Shirazi, publication date: 10/24/1391 - www.makarem.ir
- Mahmoudi, Maryam Al Sadat; Mojtabai, Fathullah and Tahira Haj Ebrahimi (2017). "Ibn Maimun and the method of dealing with analogical verses in the Old Testament", Essays in Philosophy and Kalam, Year 5, Number 100, Spring and Summer 2017, pp. 91-108.
- Mehrzi, Mehdi (2009). "Current Studies of the Approximation of Islamic Religions", Haft Asman, Fall 2019, Year 12, Number 47, pp. 5-26.
- Mohit Tabatabai, Seyyed Mohammad (1370). Articles about Seyyed Jamaluddin Asadabadi, Bija: Bi Na.
- Moin al-Dini, Javad (2016). "The Greater Middle East Plan; Patterns of local modernization and expansion of regional convergence", Daneshnama Law and Politics Magazine, Vol. 7, Autumn and Winter, pp. 77-61.
- Mojtaba, Mojtabi; Salari, Mojtabi and Mojtabi Ansari Moghadam (2018). "Obstacles to rapprochement between Islamic religions from the point of view of Imam Khamenei (Mad Zala Al-Ali)". The 5th National Conference on Humanities and Management Studies, pp. 1-23.
- Mughniyeh, Mohammad Javad (2019). In the Shadows of Nahj al-Balagheh, the New Book of Lafham, Beirut: Dar-e-Al-Elam Lal-Malayain.
- Qaraati, Mohsen (2013). Tafsir Noor, Tehran: Lessons from the Qur'an Cultural Center.
- Rahdar, Ahmed (1400). "Pathology of the Discourse of the Approximation of Religions", Political Science, Year 24, Number 94, Summer 1400, pp. 7-3
- Sandbahrani, Mohammad; Ali Hamoud Enad Ebadi (2017). Another look at unity and approximation: jurisprudential-theological review, translated by Ali Zahidpour, Tehran: Bostan Kitab.
- Sawaqib, Jahanbakhsh (1384). "Ghadir Khum and Saqifa Bani Saedah", History in Ayane Research, Vol. 5, pp. 12-23.

- Tabari, Mohammad bin Jarir (2014). Tabari's history, translated by Abolqasem Payandeh, Tehran: Asatir.
- Tabatabai, Seyyed Mohammad; Seifi, Yusuf (2011). "America's Grand Strategy in the Middle East: A Field for the Interaction of Hard Power and Soft Power" International Relations Studies Quarterly, Volume 5, No. 9, pp. 153-186.
- Taskhiri, Mohammad Ali (1384). "Islamic unity and convergence of religions", Islamic Government, No. 37, pp. 20-13.
- Vaezzadeh Khorasani, Mohammad (2012). "Ways of approximating Islamic religions and unity of Muslims", Islamic Studies, Summer 2013, No. 60, pp. 19-50.
- Zakari, Ali Akbar (2015). Necessity of interaction among scholars of the Islamic world and avoiding curses and excommunication, Tehran: Bostan Kitab.
- Zamani, Mohammad Hassan (2014). Scientific bases of unity and approximation of Islamic religions, Tehran: Berg Ferdous.

